

A SZÓLÁSOK ÉS A KÖZMONDÁSOK FELHASZNÁLÁSÁNAK EGYÉNI VONÁSAI MIKSZÁTH NYELVÉBEN

DR. RAISZ RÓZSA

(Közlésre érkezett: 1970. december 10.)

A frazeológiai kapcsolatok a beszédbe, az írásba kész, kötött formájú szókapcsolatként illeszkednek be. Egy-egy szabad, egyszeri szószerkezetből rendszerint azért lesz szólás vagy közmondás, mert a benne megörökített kép olyan találó megfogalmazást nyert, amely megfelel a közösségi stílus-ízlésnek. Használatuk — mint O. Nagy Gábor megállapítja — mégsem a nyelvi fantázia gyengeségének, a kifejezőképesség hiányának a jele, sőt ellenkezőleg: a szólások hangulati érték tekintetében a leghangulatosabb szavakkal érnek fel, ezért a stílusnak különös kifejező erőt adnak [1].

Expresszivitásuk még fokozható azzal, ha *egyéni színnel, megfigyeléssel frissíti fel* az író, a beszélő ezeket a — O. Nagy Gábor szerint — „megmerevedett, de a stílus művészeinek a kezében mégis többé-kevésbé szabadon formálható nyelvi alakulatokat” [2].

I. M i k s z á t h Kálmán változatos szóláshasználatának — az író egyéni stílusára nagyon jellemző — oka az, hogy a nyelv szólás- és közmondáskincsével rendkívül *szabadon, alkotó módon* bánik. Ennek eredményeképpen a szólások szövegének élő, szerves alkotóelemeivé válnak. Mikszáth nyelvében a szólások gyakran jelennek meg új alakban vagy új jelentésben. Ezzel új szinonimák keletkeznek, növekszik az író kifejezőképessége, a szólásváltozatok tehát hozzájárulnak a író stílusának gazdagságához, árnyaltságához, pontosságához.

A frazeológiai kapcsolatok alakíthatósága a népnyelvtől sem idegen, más írók (főként Móra, Móricz) nyelvében is találunk hasonló példákat, a *módszer tehát közösségi*. A következőkben bemutatom Mikszáth *egyénivé formált* szólásainak típusait, elemzem a változtatás módjait. Az itt következő változatok olyan értelemben az író egyéni alkotásai, hogy a szólásokat művének tartalmához és a szólás szűkebb szövegkörnyezetéhez idomítja, hozzáadva a közösségi nyelvi alakulathoz egyéni megfigyelését. Célja az, hogy ezzel előkészítse, fokozza, megerősítse a szólásban rejlő expresszivitást, a szöveg tartalmának, hangulatának megfelelően.

A frazeológiai kapcsolatok egyéni felhasználásának módjait típusaik szerint mutatom be; olyan csekély alakú változást tartalmazó példákkal kezdem, amelyekben jelentésbeli, stiláris különbség még alig van a szólás „szótári” és szövegbeli alakja között, és fokozatosan jutok el az olyan változatok bemutatásáig, amelyek szinte már nem is tekinthetők változatnak, annyira elszakadtak az „eredeti” frazeológiai kapcsolattól az író alakító munkája eredményeképpen.

A típusok elkülönítése gyakorlati okból, az áttekinthetőség kedvéért történik, merev határ nincs köztük, sőt némely példa valósággal komplex módon mutatja a tárgyalt jelenségeket.

1. A szólások, közmondások mondatba illesztése

a) Nem számítom változatnak, ha a szóláson olyan alaktani változás történik, amely a mondatban betöltött szerepének következménye. Az ilyen változás jelentésbeli és stilisztikai különbséget nem eredményez. (Típusai: a szólás egyik szava viszonyragos, igei módjeles, időjeles vagy képzett alakban szerepel, a szólás állító vagy tagadó alakúvá módosul.) Példák (az első idézet ebben a pontban az eredeti, a többi a változott alakot mutatja):

Ragos (szembeállítva a ragtalan formával):

„... jobban mutatja, hogy igazi város, ha egy kis **attikai só** is terem benne” [3].

„... [Jókai] csak **attikai sót** használt, s azt mégsem lehet marokkal szórni” [4].

Az igemód változik:

„Csáky majd a **bőréből ugrott ki** örömeiben, s vitte haza nagy sebbel-lobbal a fifikus tanácsot” [5].

„Pantalovics **kiugrott volna talán a bőréből is**, ha a nagy zajra oda nem siet az ápolóné” [6].

Az igét főnévvé képezi:

„Ők jó hiszemmel cselekednének (isten látó benne), nem tehetnek arról, hogy a plánum **dugába dőlt**” [7].

„... mire másodszor is Bécsbe ment Quendel megsürgetni a dolgot, már akkor a császárnál volt az Eszterházy nádor jelentése a **dugába dőlésről**” [8].

Állító alak tagadóval áll szemben:

„Minthogy pedig lehetetlen volt kitalálni, hogy ki a barát, ki az ellenség, udvarbíró uram végre is megunt a **bolondját járni**, megtévesztő beszédekre hallgatni” [9].

„**Nem járom többé a bolondját**. Nem engedem, hogy az aranyborjú örökké bőgjön a fülemben, s mindenemet fölegye” [10].

b) Gyakori szerkesztési mód, hogy a szólás, közmondás valamely *motivuma* a szókapcsolat előtt, mintegy annak *előkészítőjeként* megjelenik a szövegben. Ez az előkészítés lehet *hangulati*, mint a következő keserűen melankolikus-filozófáló idézetben:

„... a jószerencse is-csak **vaktöltés** az élhetetlen, gyarló ember kezében, mellyel ha magát nem **puffantja agyon**, hát legalább **bakot ló**” [11].

Más helyen *értelmi* jellegű az előkészítés:

„... a medinai születésű Szinan Iszach, nagy, drabális **mészároslegény**, szép alak, olyan, mint egy **bika**, s vakmerő, mint egy hörcsög” [12].

Szinte azt gondolhatjuk, hogy a szóláshasonlat nem pusztán ide illő jelentése miatt jutott az író eszébe, hanem azért is, mert tartalmilag kapcsolódik a legénynek már előzményként emlegetett foglalkozásához, a mészárosághoz. Ez a szerkesztés a szöveget a kötetlen társalgási nyelv stílusával rokonítja közvetlenségére, keresetlenségére folytán.

c) A mondatba illesztés követelménye lehet a szóláson csekély *tartalmi változtatás*, melynek hatására azonban a változat nem szakad el az eredeti szólástól, nem él önálló életet: **Egy bolond százat csinál** helyett — gúnyosan:

„— **Egy bolond háromszázat csinál** — gúnyolódott Palojtay uram, de persze csak ad amicas auras, ennek is, annak is megsúgván a velős észrevételt” [13].

Eleven, mint a halcsík — de itt két személyről van szó:

„Nyugodjék meg kegyelmed, mert ha olyan **elevenek volnának is, mint két halcsík**, akkor se mehetne hozzájuk” [14].

2. Kifejlett szólások, közmonások

Mikszáth sokszor nem elégszik meg azzal a hatással, amit a szólás önmagában teremt: továbbfűzi gondolatait a szólás alapján, újra és újra felveszi motívumait, mint a zenemű a témát, a szólás képes kifejezőmódját tovább alkalmazza stb. Az elmondottakból kitűnik, hogy ez a módszer szabad, változatos lehetőségeket ad az írónak. (A népnyelv is ismeri, pl. az *Éhes disznó makkal álmodik* általánosan ismert alakon kívül a Nyr. 4. évfolyama 144. lapjának közleménye szerint a közmondásnak ilyen kiegészített változata is van: *Éhes disznó makkal álmodik, de ha felébred, tökkel is megelégszik.*)

A kifejtett szólás, közmondás tehát két részből áll: az alapszólásból vagy -közmondásból és egy szabad variácós kiegészítő részből. Az utóbbi nagyon alkalmas az író gondolkozási folyamatának, véleményének megmutatására.

A példákat aszerint rendszerezem, hogy mit fejez ki a kiegészítő rész, és hogyan szerkeszti meg az író.

a) *Ez a rész eufemisztikus körülírás:*

Nagy fába vágja a fejszét:

„— Nagy fába vágtuk a fejszénket — folytatá —, de nem azért ám, **hogy kegyelmetek az apró gallyait maguknak tördelgessék**” [15].

* A **kövér**szedés az idézetekben nem a szólást, hanem a hozzátoldott részt jelöli ebben a pontban. R. R.

„Hiszen elvinni szívesen elviszlek, de ami a többit illeti, roppant fába vágta a fejszédet — **még ha aranyból van is a fejszéd**” [16]. (Az „arany-fejsze” a korabeli képviselőválasztások velejárójára, a vesztegetésre, a szavazatok megvásárlására utal.)

Egy-egy szólást többféle eufemisztikus körülírással is kifejthet az író. Lássunk két szóláshasonlatot, két-két tartalmilag és hangulatilag eltérő kiegészítő résszel! Az idézetek megmutatják, mennyire együtt élnek, alakulnak a szóláshasonlatok a Mikszáth-szöveggel.

Puha, mint a vaj:

„Ha valami nagy állásban van a jó ember (ami, megengedem, ritkaság), abból mindenki hasznot akar húzni, jó puha szíve van, mint a vaj, **sietnek hát fölkenni az emberek a kenyérükre**” [17].

„Olyan jó lesz, mint a falat kenyér. Olyan puha lesz, mint a vaj, amely **egyformán engedi magát rákenni a fehér és fekete kenyérré**” [18].

Jó, mint a falat kenyér:

„— Lássá, nagyságos uram, nem vagyok én rossz asszony, jó vagyok, mint a falat kenyér, de ezek az enyéim **minduntalan paprikát öntenek rám, s a jó kenyér paprikás kenyérré válik**” [19].

„Elösmerik, hogy olyan, mint a falat kenyér, de érzik, hogy **a falat kenyér morzsái másutt hullanak le**” [20].

b) Hatását fokozza, ha az alapközmondás (-szólás) és a kiegészítő rész *ellentétes mondatszerkesztésű*.

Nem mind arany, ami fénylik:

„Mondd meg, kis cselédem a diákoknak, hogy nem mind arany, ami fénylik, ezt eddig ők is tudják, de tedd még hozzá, hogy **némelykor ara lehet az is, ami nem fénylik**” [21].

Madarat lehet vele fogatni:

„S egész nap olyan jó kedve volt utána, mint mikor az ember valami adójavaslatra „nem”-mel szavaz: könnyűnek, boldognak érezte magát, **madarat lehetett volna vele fogatni, amiért a madarat kiereszthette**” [22].

Az utóbbi példa „A képviselőház madara” című elbeszélésből való. A benne szereplő politikus annak örül, hogy elengedett egy addig kalitkában tartott madarat. A *madarat lehetett volna vele fogatni* szólás szokásos (‘nagyon örült’) jelentésében szerepel, a kiegészítő rész („*a madarat kiereszthette*”) azonban jelentésváltozás nélkül, a szavak külön-külön vett jelentésében. A *szójátékszerű hatást* a szólás és a jelentésváltozás nélküli szókapcsolat összefűzése következtében érvényesülő kettős tudati tevékenység okozza.

c) A kifejtés a furfangos népi észjárást példázza:

(Az *ásó, kapa választ el minket* szólás ilyen agyafúrt kiegészítését és értelmezését a *Két választás Magyarországon* c. regényben a tetszhalott állapotából még eltemetése előtt életre kelt Varga Mihály felesége, egy fiatal székely parasztasszony mondja.)

„De ha azt feleli az érsek, hogy a halál később kezdődik, ha úgy áll a dolog, mint mi, számár parasztok fogadkozunk: **ásó, kapa választ el minket, ha az ásó, kapa a mezgye az élet és halál között**, akkor nekem vesztett ügyem van, mert Varga **még nem jutott volt el az ásó-kapáig**” [23].

d) Gúnyosan jellemzi a bonyolult, bölcselkedő észjárást: *Ki korán kel, aranyat lel:*

„Jankovich Miklós mindig hajnalban kél, mert tudja, aki korán kel, aranyat lel.

De azt is tudja, hogy **ha aranyat akar találni, valakinek még korábban kell fölkelnie, hogy azt az ő számára elveszítse**” [24].

Nem esik messze az alma a fájától:

„Azt a fiút rosszul nevelted. Az alma messze esett a fájától.

— Rossz közmondás — felelte Noszty kedvetlenül.

Ha az almafa dombon áll, bizony az almája könnyen elgurulhat a lejtőn messzire, de ha kiegyenesítik a talaját, hát nem gurul el” [25].

e) Zártan, tömören van megszerkesztve, a közmondás és a variációs rész között tartalmi ellentét van:

Az okos enged:

„Hozza meg azt az áldozatot a közjóért. Hiszen az okosabb enged.

— Az okosabb engedhet — felelte Bükky István ridegen —, **de nem a hatalmasabb!**” [26]

„Ha a kétezer arany útnak indult már, akkor Mátyással nem lehet többé tréfálni. Az okosabb enged. **Az okosabb az erősebbnek**” [27].

„— Soh'se törődj velük, jó öcsém — csitította az öreg Horváthy —, az okosabb enged.

— **De a türelmesebb, ravaszabb győz**” [28].

f) Indulatot takar:

Zsákbamacskát árul:

„Hogy tekintettel arra, ha én nem árulok zsákbamacskát, hát én se engedhetem az eladott macskámat zsákba tenni” [29].

„... sokan suttozták, hogy szegény Druzsba tanár olyan jó eszű, mint akárki, de igazat mondott, tehát be kell törni a fejét. **Mégpedig az övét belülről volt a legkényelmesebb betörni**” [30].

g) Keserőséget:

Egy rókáról két bőrt nyúzat le:

„A sors nem büntetheti meg Magyarországot annyira, hogy Szegedet tönkre tegye. A sorsban van annyi becsület, hogy egy rókáról ha két bőrt nyúzat is, legalább nem **nyúzatja két vargával**” [31].

h) Gúnyt:

Bolhából elefántot csinál:

„Hát még az a sok mafla képviselő, akik ha két bolhát látnak, három elefántot és négy interpellációt csinálnak belőle. De most, mikor egy **igazi elefánt** van, egy igazi bűntény, **mindnek beszövi a száját a pók**” [32].

A bolha köhög:

„— Hát kivették bérbe a szőlőt, és szüretet tartanak. Olyan az (és most a vadász felé kacsintott), mint amikor a bolhák köhögni próbálnak. **Mi a mennykőbe köhög a bolha, amikor nincs tüdeje?**” [33]

3. Széttördelt szólások, közmondások

A szólás, közmondás nem a szokásos, zárt formájában jelenik meg a szövegben, hanem alkotóelemeire bontja az író.

a) Alkalmas a népies élőbeszéd lassúbb, körülményesebb folyásának érzékeltetésére.

A széttördelt és az „eredeti” szólást, közmondást minden kétséget kizáróan azonosíthatjuk, mert a szövegben a szólás, közmondás minden alkotóeleme fellelhető:

„Nagyon rosszul van a gazda?

— Alighanem közel jár már őkelme **Földvár**hoz.

— Miféle Földvárhoz? — kiáltám az öreg fülébe.

— Ahova mindnyájan **eljutunk**, én is, más is, még talán a tekintetes doktor úr is, **deszkát árulni**” [34].

Az **elme**gy **Földvár**ra **deszkát árulni** (‘meghal’) elemei közül csak az **elme**gy helyett áll annak **eljut** szinonimája, ez a szöveg tartalmából következik, és hangulatában nem változtatja meg a szólást. Beillesztésének módja olyan, hogy a mondat menetéből tökéletesen megérezzük a beszélő öreg paraszt belső nyugalalmát. A következő két idézet széttördelt közmondásai is a népies előadásmód hiteles eszközei:

„Isten úgy segítjen, nem viszlek vissza Rékásra, akármit csinálsz. **Engedj** már, Plutócskám. **Légy te az okosabb**” [35].

(Az okos enged.)

Még több tréfás színezettel:

„— **Itt a kezem** rá.

— De **ne legyen** aztán **disznóláb** — jegyzé meg Korják” [36].

(Itt a kezem, nem disznóláb.)

b) A könnyed társalgás ábrázolásának eszköze:

„— Jaj, Klipi-Lipi — kiálta fel azután, elfordítva a fejét —, **de szerencse, hogy már a puskapor föl van találva**, mert maga, azt hiszem, **sohasem találta volna fel**” [37].

(Nem találta fel a puskaport.)

c) A kor hamis, pátoszos társalgási hangját utánozza vele: „**A vér** csak vér, uram; **sohasem válik vízzé**. Akik egyforma vér vagyunk, egyformán érzünk” [38].

(A vér nem válik vízzé.)

d) A szólás külön-külön megjelenő elemeit egész történetté, anekdotává kerekíti:

„— **Bort ivott** ember kend, bátyám! Az **beszél** kendből most is.

— Ha **beszél** is, ha nem is, az én dolgom az. Annyit pedig mondhatok, hogy ha **beszél** is, nem **beszél** több, mint egy icce.

— Jójó! Elhiszem, hogy csak egy **beszél**, de hogy legalább három meg hallgat . . .” [39].

(A bor beszél belőle.)

Ez az anekdota Mikszáthnak fiatal kori írása (*A beszélő és a hallgató iccék*); személytelensége, kerekdedsége népi eredetre, több generáció csiszoló munkájára mutat. Nagyon szellemes, de mintha a szólás nem teljesen a tartalom kedvéért került volna bele, hanem egy kissé öncélúan: az egész szöveget a szólás ötlete élteti.

A kiforrott Mikszáth már nem élt ezzel a lehetőséggel. Egy adatom van még (szegedi újságíróskodása éveiből származik), amelyben az anekdota és a szólás ilyen közeli kapcsolatba kerül. A szöveg szellemessége ab-

ban már egy kissé keresett (*Komjáthy Béla* c. cikke a *Szeged könyve* c. kötetben, Bp. 1914. 89. 1.).

4. Az író csak utal a szólásra, közmondásra

Az előző pontban ismertetett típustól abban különbözik, hogy a frazeológiai egységet alkotó szavak közül nem mindegyik jelenik meg, esetleg csak egy-egy elemet ragad ki a szöveg az ismert szókapcsolatból. Azokat a példákat is ide sorolom (nem pedig a széttördeltekhez), amelyek úgy utalnak szólásokra, közmondásokra, hogy a nyelvi anyagukból nem használnak fel minden elemet, de a meglevő elemek felbontva, nem a szokásos kapcsolódásban állnak.

Hogy az utalásból a szólást, közmondást felismerjük, azért lehetséges, mert az író olyan elemeket ragad ki belőlük, amelyek jellemzőek az eredeti szókapcsolatra, és olyan jelentésben állnak, amely a teljes alakhoz kapcsolódó jelentésből vezethető le — esetleg azonos is vele.

Az *ajtóstul rohan a házba* szólást pl. akkor használjuk, ha azt akarjuk kifejezni, hogy valaki kellő előkészítés nélkül, váratlanul hoz tudomásunkra valamit — különösen valamely kellemetlen dolgot. A következő, bosszúsan tréfás szöveg a szólás *ajtóstul* elemét tartalmazza, az egész kapcsolat jelentéséből pedig átmenti a váratlanságot és a kellemetlenséget. A szövegben egyébként az *ajtóstul* úgynevezett tartalmi erősítés.

„No, de majd már *ajtóstul* benne vagyok a Maróthy né nagynéném csiklandós pletykájában” [40].

A következő kedves leírásban az egy szóval (*ásó-kapa*) való utalás felidézi a teljes szólást hangulatában, jelentésében.

(*Ásó-kapa választja el őket.*)

— „A diák olyan szépen táncolta a csárdást Piroskával, úgy aprózta, úgy tudta megforgatni meg kacérul elereszteni, nagy dévajkodással úgy fogdosta, úgy megfogta —, hogy foglya is maradt *ásó-kapa* erejéig” [41].

Az utalással létrehozott képes kifejezésmód eufemisztikus célú:

„Hiszen igaz, volt ilyen sértés is, a férje valami *szálkát* tett közénk egyszer régen, de én azt már elfelejtettem, nem *láttam*, ő *látta*. Azt ellenben, hogy a veje egy *gerendát* tett közénk, *látja*” [42].

(*Más szemében meglátja a szálkát, a magáéban a gerendát sem.*)

„Már mint gyerek sokszor hallotta, hogy az öregúr *keze magához hajlik*, és hogy bolond a földesúr, bolond, ha túri” [43].

(*A szentnek is maga felé hajlik a keze.*)

Ugyanerre a közmondásra utal, gúnyosabban:

„Mert bár részben és egészben hazafias munka folyik az ország szebb jövőjéért, ám azért erre a szebb jövőre mégis a konzervatívok szeretnék rátenni a kezüket, sőt a liberálisok egy-egy csoportjának is a *maga árnyalata felé hajlik a keze*” [44].

5. Szólások, közmondások szójátékokban

Mikszáth szólásokból, közmondásokból kialakított szójátékai úgy jönnek létre, hogy a szókapcsolat az átvitt jelentésén kívül váratlanul a szokásosnál nagyobb mértékben idézi fel az alkotó szavak alapjelentését. A hatást azzal is fokozza, hogy a szövegben kapcsolatba hozza más, szintén egyszerre konkrét és elvont jelentésben álló szóval vagy szókapcsolattal.

Rendszerint a gúny eszköze:

Sok a vágott dohányja:

„... kinyilvánítá az ügy végeztével, hogy ő ötszáz forintos **pipát** értett, s ezen a perzsa sahot megillető **pipa** ára iránt be is perelte ügyfelét. A bíróság azonban **lepipálta** ítéletével a nagy férfiút, kinek bizonyosan **sok a vágott dohányja**” [45].

Ironikus, keserű bírálát:

A hallgatás arany, a beszéd ezüst:

„A sokat szenvedett emberek helyett a sokat beszélő emberek kultusza következett. S ezzel felváltotta a vaskort az **ezüstkör**. Mert a **hallgatás arany, a beszéd ezüst**” [46].

„És így jutottunk be az ezüstkorból az **aranykorba**, mert a sokat elnevező emberek jutottak uralomra.

Ma a **hallgatás divatja van. S a hallgatás arany**” [47].

A tempós, nyugodt, elbeszélő modor eszköze:

Lyukas hídon taláلتa:

„A szegedi új **hídről** elmondtam már egy történetet. A régi **hídről** is van egy krónikám (**talál** azt az ember **a lyukas hídon is**)”* [48].

6. Az analógia még nagyobb változásokat hozhat létre

A „Szeged könyve” egyik írásában azt a tényt, hogy az adós nem szándékozik fizetni, így fejezi ki Mikszáth: „**fizeti az alsóvárosi nagyharang,**” a „**fizeti a nagyharang**” szólás helyi színezetet kapott az **Alsóváros** (Szeged egyik városrészének neve) betoldásával. Az állandó, megszokott kapcsolatot ezzel **felfrissítette**; szövegének tartalmához alkalmazta.

A szöveg tartalmára való utalás a szóláshoz **hozzáfűzve** is megjelenhet:

(Nem enged a 48-ból:)

„Sokat és sokféle dolgoztam teljesen ingyen (Nagy Miklósnak évekig), de ha pénzért írtam, **nem engedtem a 48-ból** — vagyis **az 50-ből**” [49].

(Az „50” itt ötven forint honoráriumot jelent.)

Effajta megújítása a szólásnak, közmondásnak úgy is lehetséges, hogy az író nem tartja meg a frazeológiai egység minden elemét, hanem az új elem az elhagyott régi elem helyébe lép.

Egy novellájának például a következő címet adta: **Az isten hóna alatt**. Hogy a cím az **isten háta mögött** szólásra utal, azt elárulja az elbeszélés szövegében:

* A kiemelés M. K.-tól. R. R.

„— Hová vezet ez a fehér út? — kérdém a kocsistól.
— **Az isten hóna alá** — mondja a kocsis.
— Nem úgy szokták azt mondani, **az isten háta mögé**...

— — — — —
Egy holdon kétszáz forint ára káposzta terem. Hát nem **az isten hóna alatt** van ez?” [50].

Világosan mutatja az eredeti szólás, közmondás és a változat összefüggését, ha a kettő egy szövegben, egymást magyarázva fordul elő, mint a következőben, erősen gúnyos, élesen bíráló tartalommal:

(*Borban az igazság:*)

„Töméntelen pénzt szórtak el a voksockért.

— — — — —
A következő választásoknál már a Pali gyereket léptette fel Kovács Ferenc egy tót kerületben. Erre még többet költött. Minélfogva ez még jobban megbukott. Kisült, hogy a **pálinkában is igazság van**” [51].

Ha a változat mellett a köznyelvi alakot nem közli, akkor is felismerjük összefüggésüket, mert a változat megtartja az eredeti szókapcsolat szerkezetét, és jelentése csak annyi módosulást szenved, amennyi az elemek cseréjének következménye:

Csak az a mienk, amit megeszünk — *Csak az a mienk, amit megiszunk* (változat).

„— Igyatok, diákok, igyatok! — sürgette őket Dóry. — **Csak az a mienk, amit megiszunk**. Rövid az élet, hosszú a sír” [52].

Ég a talpa alatt a föld (türelmetlen) — *ég alatta a víz* ('úa.')

A változatot az író egy vízen úszkáló vadkacsa ábrázolásakor használja:

„Még jól sem lakott, már ösztökéli a vágy, úzi, hajtja az anyai ösztön. Jaj, haza kell mennem! **Ég alatta a víz**, amin úszkál...” [53].

Nem oda Buda ('Nem úgy lesz az!') — *Nem oda Helsingfors!* ('úa.')

Az utóbbit finn szobrászművésszel mondatja Mikszáth, hogy a leírt társalgás eleven, színes legyen:

— Hohó — szólt a művész —, **nem oda Helsingfors**. Először is az úr lelkéről akarok egy kis mintát” [54].

Shakespeare III. Richárd című királydrámájának szállóigévé vált sorát (*Országomat egy lóért!*) izgatott leírásokban vagy tréfás túlzásként többször alkalmazza Mikszáth, mindig olyan változatban, amely a szöveg tartalmának megfelel.

Egy korai novellájában még utal a szállóige forrására III. Richárd említésével (ez segít bennünket a szállóige és a változat kapcsolatának felismerésében), a szókapcsolatnak azt a részét pedig, amelyet nem a közkeletű szöveg szerint idéz, gondolatjellel választja el a többi résztől, azt jelzi ezzel, hogy valami új, váratlan dolog következik:

„— Úgy vagyok, mint III. Richárd. Szívesen adnék **egy országot egy papért**” [55].

A fenti példa szerkesztési módja azt is igazolja, hogy következő idézeteink szintén az említett szállóige változatait tartalmazzák:

„Ez a rettenetes töltötte be egész lényét; éjjel nem aludt, nappal nem evett. **Egy országot egy mentő gondolatért** — kiáltozó bajuszát tépdesve” [56].

„...egy pajkos szélroham jött, és eloltotta a gyertyámat. No már most mit csináljak? Minden zsebemet kikutattam. Nincs benne gyufa. **Egy országot egy gyufáért!**” [57].

„Ejh, no, hol lehetne szivart kapni! **Egy országot egy szivarért!**” [58].

Néha még merészebb átalakításaiban is biztosítja, hogy követni tudjuk asszociációja útját: utal a közismert szókapcsolatra a változat előtt:

„Azzal a kelléssel is rendelkezik a csoport, amit Montecuccoli a hadviseléshez szükségesnek tart. (A **pénzt** ehhez ugyanis a **talentum, talentum, talentum jelenti**)” [59].

— „Hát Mariskának mit rendeltél?

— Levegőt. Ha a háborúhoz **pénz** kell, kedves báró, ahogy Montecuccoli mondta, az egészséghez meg **levegő** kell, **levegő** és **levegő**” [60].

Tréfás-szemléletes útirajzában:

(*Úgy hasonlít, mint egyik tojás a másikhoz:*)

„Ischl semmi egyéb, mint egy darab Bécs, Gastein, Gmunden pedig **úgy hasonlít Ischlhez, mint az egyik tojás, akarom mondani az egyik osztrák generális a másikhoz**” [61].

A példában fellelhető az analógia alapjául szolgáló szóláshasonlat minden eleme és a minta szerint kialakított tréfásan jellemző új szókapcsolat is.

(*Úgy hasonlít, mint az egyik tojás a másikhoz. — Úgy hasonlít, mint az egyik osztrák generális a másikhoz.*)

Ehhez hasonlóan fonódik össze a *szaporák, mint az egerek* szóláshasonlat az író mondatával: *szaporák, mint az olaszországi útikönyvek*:

„**Az egerek nem olyan szaporák, mint az olaszországi útikönyvek**” [62].

Úgy vélem, az eddigi példákból következően nem alaptalanul gondolok arra, hogy — a fentiekhez hasonlóan — az **analógia** játszik szerepet olyan szókapcsolatok létrejöttében, amelyeknek nyelvi megformálása, struktúrája teljesen azonos valamely ismert szólásával, jelentése pedig vagy szintén azonos vagy rokon az eredeti frazeológiai kapcsolat jelentésével, jölehet, alkotó szavaiból alig valamit vagy semmit nem tartott meg. Szinte azt mondhatjuk: a régi tartalom új formában jelenik meg, s új volta fokozza expresszivitását.

Hallgatni arany, beszélni ezüst. — Hallgatni ezüst, ugatni réz.

„Megint semmi nesz. Senki sem hallja. Még a vén Visztula kutya is jónak látta visszahúzódni az ólak felé, lassú, félénk morgással, mintha arról elmélkednék: **Hallgatni ezüst, ugatni réz**” [63].

Nem a ruha teszi az embert. — Nem a székek teszik a klubot.

„Azonfelül a klubban egy becsületes szék nem volt, amire az ember leüljön. De hát **nem a székek teszik a klubot**” [64].

Kutya harapását szőrivel gyógyítják. — Vadmacska harapását vadmacska nyálával kell gyógyítani.

„**Vadmacska harapását vadmacska nyálával kell gyógyítani.** Nosztyval kell összeboronálni a Marikát” [65].

A „Szent Péter esernyője” egyik fejezetének élén olvasunk egy tömör, de érzékletes és költői leírást. A párhuzamosan szerkesztett tagmondatainak kezdetén álló, ismétlődő **sok** szó sajátos ritmust teremt. Azt nem lehet határozottan állítani, hogy a „**sok tutaj ment át azóta a Garamon**” mondata a *sok víz lefolyik addig a Dunán* szólás mintájára született, de a szöveg hangulatának megteremtésében része van a szólás felidéződésének is: „Sok esztendő elmúlt, sok tutaj ment át azóta a Garamon, sok megváltozott Besztercén...” [66]

II. Az „egyéniített” szólásokon, közmondásokon kívül — amelyek típusait láttuk — Mikszáth nyelve gazdag olyan szókapcsolatokban is, amelyekről nem azért eshetik itt említés, mert nyelvünk egyik vagy másik közkeletű frazeológiai egységéhez jelentéstartalmuk, alakjuk, szerkezetük tekintetében hasonlóak, hanem azért, mert olyan *szóképek, körülírások*, tömören, hatásosan megfogalmazott gondolatot, igazságot kifejező mondatok: *gnómák*, amelyeket az író teljesen a közösségi eredetű szólások, közmondások szellemében alkotott. Ezek nem szólások, nem közmondások — nem váltak közkeletűvé. Egyet-kettőt mégis idézünk belőlük, mert megmutatják, milyen hatással voltak a közösség által létrehozott frazeológiai egységek Mikszáth nyelvi alkotó fantáziájára.

Fiatalságának meg nem alkuvást hirdető komoly jelszava valóban közmondásszerűen tömör:

„... mert én olyan természetű vagyok, hogy én a maga anyjához nem intéznék egy kérő szót — inkább meghalnék, se az apjához. **Inkább törni, mint hajolni.** Az agyvelőm ég arra a gondolatra, hogy magát úgy, kegyelemképpen adják hozzám ök” [67].

Következő, közmondásszerűen ítélező, magyarázó mondatával kitűnően jellemez egy szigorú, puritán magatartást. A megállapítás nemcsak a szereplő, az író kiábrándultságát is mutatja: érezhető, hogy félig-meddig maga is igazat ad szereplőjének.

„Fritzmayer befolyásolta híres nászát, Nagy András uramat is, ki ezen időben szúrta le az egész környék báméskodására húszezer forintos adományát, nem miként a város óhajtotta volna: egy jelesen szorgalmatoskodó szegény tanuló kiképzésére, hanem adta inkább egy artézi kútra, azzal az indoklással, hogy **a tudomány már sok fejet megzavart, de a tiszta víz még egyet sem**”.

Másutt a tömör, képes megfogalmazás, a közmondásszerűség két *egyszerű metafora* összekapcsolásával jön létre. A metaforák köznyelvi (tyúk 'asszony', kakas 'tűz', 'tűzvész'). A mondatot *szójátékká* azt teszi, hogy a **tyúk** és a **kakas** alapjelentésükben egymással kapcsolatban vannak, a szövegben pedig nem tartalmi érintkezés, hanem ok-okozati összefüggés van köztük: tűzvész pusztítja el a várost, mert az asszonynak bántódása esett.

„**Ha elvitték a tyúkot, majd eljön helyette a kakas!**

És el is jött, vörös tarajával, lángból szótt hatalmas szárnyaival...
Két helyen gyulladt ki Lubló...”

Szintén metaforából származnak:

„Az asszonyka szelíd volt és becsületes.

... egyszer a csintalan Zahora Mátyásné megnyelvelte:

„Könnyű a tányérnak el nem törni, ha nem nyúl hozzá senki.”

(‘Könnyű az olyan asszonynak becsületesnek maradni, akit senki nem akar elcsábítani.’)

„Hogy mi lesz már a világból, ha a **veréb támadja meg a sólymot?**”
(‘Kis ember száll szembe a naggyal.’)

III. A gazdagság és változatosság hatását fokozza Mikszáth szóláshasználatában az, hogy egy-egy frazeológiai kapcsolatot több (sokszor egészen egyéni) *jelentésben* használ. Lássunk erre is néhány példát!

A *borban az igazság* közmondás és latin nyelvű megfelelője (*in vino veritas*) gyűjtött példáim közül egyben sem azt jelenti, amit a köznyelvben (‘az ittas ember őszintén, gátlás nélkül mondja el a véleményét’), ezzel az író a közmondást eredetileg szinte közömbös, ténymegállapító jellegétől megfosztja, helyette hol gúnyos, hol eufemisztikus tartalmat ad neki. (Vö. *Raisz Rózsa*: Mutatvány a készülő Mikszáth-szólásszótárból TK. IV. 1966. 313. o.)

Az új jelentés legtöbbször természetesen a köznyelvből vezethető le. A *falnak veri a fejét* szólás *arra való a feje, hogy legyen mit a falnak verni* változata a szövegben azt jelenti: ‘a hatalommal szembeszáll’. Ez eltér a ‘tehetetlenül bosszankodik, kétségbeesetten dühöng’ szokásos értelemtől, de igen alkalmas arra, hogy az író „palóc vérei” kemény öntudatán érzett büszkesége ellenére is egy kissé keserűen beszéljen makacsságukról (ez utóbbi inkább a szöveg első részéből érezhető, az utolsó mondat viszont elismerő egyetértését mutatja):

„Mert már a palóc ilyen ember! Annak még a feje is csak **arra való, hogy legyen hova tenni a kalapját, s hogy legyen mit a falnak verni.**

Hatalom, hivatalos pressio, adóexecutor, finánc ezeket meg nem félemlíti” [68].

A *Galamb a kalitkában* egyik szereplője, az öreg János huszár levelében a *beadja a derekát* szólás (amely a Mikszáthtól idézett *többi* példában sokféle, de egymástól — és a köznyelvitől — csak árnyalataiban eltérő jelentésben áll: l.: *Mutatvány* 304. o.) azt jelenti: ‘meghal’. A szólás a szereplő katonás egyéniségét jól jellemzi azzal, hogy a halálát is úgy tünteti fel, mintha akarától függne:

„Gúnyát is kaptam, zsinórosat, de mi ez az én régi, ragyogó bőrömhöz képest? Bárcsak megvolna, hogy abban temetnének el, ha egyszer **be találom adni a derekamat**” [69]

Néha a közmondás jelentése és hangulata teljesen elszakad a szövegben a megszokottól. A következő idézetben szereplő szólásnak az író általi megadott értelmezése számunkra teljesen új, a novella szereplői (játszó kamasz fiúk kisebbsége) egészen egyéni jelentésben használják:

„— No iszen, csak merjetek hozzányúlni!

Fúbe-fába van az orvosság!

(Ami azt jelentette képletesen, hogy a fűbe fognak harapni, s hogy a fa puhítja meg a hátukat.)” [70]

A jelentésváltozatok számát növeli, ha a közmondás a köznyelvivel ellentétes értelemben áll. Ennek sokszor feltétele alaki változtatás is. (*Hosszú haj, rövid ész* 'a nők nem tudnak logikusan gondolkodni' — *Az asszonynak is van azért esze, hogy hosszú a haja. Az asszony hajánál csak az esze hosszabb* 'a nők okosak, ravaszak'.) [71,72]

Mikszáth nyelvi anyagának mennyiségben és fontosságban jelentős rétege szólás- és közmondáskészlete. A *szólásban* rejlő megfigyelést felhasználva igen *tömören* tud jellemezni, véleményt, ítéletet mondani. A szólás humoros, enyhítő vagy éppen indulatos, elítélő hangulati hatását is kiaknázza, s ezzel az író mintegy önmagát is jellemzi: többet árul el a szólás az írónak és a tárgyának viszonyáról, mint a szó.

A *közvetlen*, ítélet, igazság formájában való véleménynyilvánításnak egyik lehetősége a *közmondásokkal* történő kifejezési mód. Azért él velük szívesen Mikszáth, mert gondolkodásának eredményét szereti tömör, világos, csiszolt formába öltöztetni.

A bemutatott Mikszáth-szövegrészletek alapján azonban már nemcsak azt állíthatjuk, hogy az író sok szólással, közmondással él, hanem azt is, hogy ezeknek a *közösségi elemeknek egyéni használata, a bemutatott típusok szerint való formálása igen jellemző egyéni stílusára*. A fent idézett példák nem kivételesek, ilyenféle változatok létrehozása viszonylag gyakori nyelvében.

Mikszáth szólás- és közmondáshasználata, amely elsősorban színes, gazdag írói egyénisége miatt vált egyénivé, kétségtelenül következménye annak a múlt század közepe óta érvényesülő tendenciának, amelynek eredményeképpen a magyar próza stílusa századunk elejére egyszerűvé, az élő nyelvhasználathoz hasonlóvá vált.

A beszélt nyelvhez való közeledés igénye azonban sem az ő, sem kortársai számára nem jelentette annak naturalista másolását. Mikszáth könyved, természetes, egyszerű, mindamelllett gazdag stílusa szándékos, gondos, fáradságos írói munka eredménye. Ezt nemcsak kéziratának törlései, javításai bizonyítják (vö. a Krk. szövegváltozatai és ide vonatkozó jegyzetei, pl. 4: 205, 9: 213 stb.), hanem elsősorban maga a Mikszáth-szöveg — melynek árnyaltságához, kidolgozottságához hozzátartozik a frazeológiai kapcsolatok *változatos* használata — beszél e tudatos munkáról.

Hogyan tölti be ez a stílus feladatát: a tartalom adekvát kifejezését?

Az összefüggés a tartalom és a nyelvi kifejező elemek közt természetesen nem mechanikus: Mikszáth társadalombírálata nem elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a dolgozatomban tárgyalt nyelvi elemek nagyobb részét használja elítélő, gúnyos tartalommal, még hozzá általában társadalmi, sőt sokszor politikai jelenségekre vonatkoztatva. A kiragadott részletek megtévesztő, hamis eredményt mutathatnának, az ábrázolás jellegét, értékét csak a teljes műből lehet megállapítani, de az egész művek ismeretében, összefüggéseiben a részletek is sokat elárulnak.

Az a kérdés is feltehető, hogy a szólás, közmondás átvitt, közvetítő módjával való kifejezés nem tompítja-e az író bíráló hangját?

A hangvétel élessége valóban csökken az író sajátos kifejezésmódja miatt, de éppen a nyelvi megformálásból, a szólásból, a közmondásból eredő *hangulati többlet* ad a Mikszáth-műveknek olyan személyes jelleget, hogy meggyőznek a közvetlen élmény hitelességével, őszinteségével.

J E G Y Z E T E K

- [1] O. Nagy Gábor: Mi a szólás? MNY. 1954. 408.
- [2] O. Nagy Gábor: A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe. Pais-Eml. Bp. 1956. 540.
- [3] Mikszáth: Szeged könyve, II. Bp. 1914. 219. Szegedről.
- [4] Mikszáth: Jókai Mór élete és kora. Krk. 19. 9.
- [5] Mikszáth: Új Zrínyiász. Krk. 10. 130.
- [6] Mikszáth: Tavaszri rügyek. R.—Fr. 59. A Ponci bűnhődése.
- [7] Mikszáth: A beszélő köntös. Krk. 3. 205.
- [8] Mikszáth: Emlékezők, tanulmányok. R.—Fr. 280. A vetélkedő nábobok.
- [9] Mikszáth: Töviskes látogatóban. R.—Fr. 47. Császári és királyi bor.
- [10] Mikszáth: Szent Péter esernyője. Krk. 7. 89.
- [11] Mikszáth: A lutri. Krk. I. 78.
- [12] Mikszáth: Töviskes látogatóban. R.—Fr. 56. Az aranyos csikó.
- [13] Mikszáth: Akli Miklós. Krk. 16. 140.
- [14] Mikszáth: Apró gentry és a nép. R.—Fr. 148. A menny belseje.
- [15] Mikszáth: Nemzetes uraimék. Krk. 2. 111.
- [16] Mikszáth: Két választás Magyarországon. Krk. 9. 67.
- [17] Mikszáth: Urak és parasztok. R.—Fr. 183. A jó ember.
- [18] Mikszáth: Szent Péter esernyője. Krk. 7. 37.
- [19] Mikszáth: Mikor az új kastély füstbe ment. R.—Fr. 58. A „Kék kakas” a Kerepesi úton.
- [20] Mikszáth: Krúdy Kálmán csínytevései. Krk. 11. 80.
- [21] Mikszáth: Szent Péter esernyője. Krk. 7. 51.
- [22] Mikszáth: Pipacsok a búzában. Bp. 1908. 196. A képviselőház madara.
- [23] Mikszáth: Két választás Magyarországon. Krk. 9. 84.
- [24] Mikszáth: Szeged könyve, I. Bp. 1914. 80. Jankovics Miklós.
- [25] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival. Bp. 1950. I. 54.
- [26] Mikszáth: A tekintetes vármegye. R.—Fr. 94. Rózsaszínű rozsdá.
- [27] Mikszáth: A kis primás. Krk. 4. 80.
- [28] Mikszáth: Tavaszri rügyek. R.—Fr. 46. A Ponci bűnhődése.
- [29] Mikszáth: Dekameron, IV. Bp. 1917. 62. A nagy emberbarát.
- [30] Mikszáth: A Süpsirica. Krk. 15. 159.
- [31] Mikszáth: Szeged könyve, II. Bp. 1914. 30. A haragos Tisza.
- [32] Mikszáth: Új Zrínyiász. Krk. 10. 175.
- [33] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival, I. Bp. 1950. 269.
- [34] Mikszáth: Világít este a szentjánosbogár. R.—Fr. 64. Aesculap az Alföldön.
- [35] Mikszáth: Világít este a szentjánosbogár. R.—Fr. 28. A Plutó.
- [36] Mikszáth: A szelstyei asszonyok. Krk. 12. 162.
- [37] Mikszáth: Akli Miklós. Krk. 16. 53.
- [38] Mikszáth: Club és folyosó. R.—Fr. 127. Hunyák Pál.
- [39] Mikszáth: Elbeszélések II. Krk. 27. 172—173. A beszélő és a hallgató iccék.
- [40] Mikszáth: Dekameron, III. Bp. 1917. 53. A százegyedik asszony
- [41] Mikszáth: Új Zrínyiász. Krk. 10. 77.
- [42] Mikszáth: Töviskes látogatóban. R.—Fr. 155. Grózi kegyelmet kér.
- [43] Mikszáth: A vén gazember. Krk. 17. 100.
- [44] Mikszáth: Jókai Mór élete és kora. Krk. 19. 61.
- [45] Mikszáth: Elbeszélések, II. Krk. 27. 158. Milyen pipából színek a fiskális urak?
- [46] Mikszáth: Dekameron, IV. Bp. 1917. 147. Az aranykorszak.
- [47] Mikszáth: Dekameron, IV. Bp. 1917. 149. Az aranykorszak.

- [48] Mikszáth: Dekameron, IV. Bp. 1917. 188. A kanál.
- [49] Mikszáth: Emlékezések, tanulmányok. R.—Fr. 72. A régi műhelyben.
- [50] Mikszáth: Urak és parasztok. R.—Fr. 110—111. Az isten hóna alatt.
- [51] Mikszáth: Dekameron IV. Bp. 1917. 89. Az istennek a két krajcárja.
- [52] Mikszáth: Különös házasság. Krk. 13. 127.
- [53] Mikszáth: Tavaszi rügyek. R.—Fr. 14. Mme Gvuáp és porontyai.
- [54] Mikszáth: Levele Nagy Miklóshoz. Krk. 25. 103.
- [55] Mikszáth: Elbeszélések, I. Krk. 27. 308. Egy ostoba ember.
- [56] Mikszáth: Világít este a szentjánosbogár. R.—Fr. 20. A Plutó.
- [57] Mikszáth: Mikor a méceses már csak pislog. R.—Fr. 155. Ott alszik a Marcsa is.
- [58] Mikszáth: Urak és parasztok. R.—Fr. 151. Veréb Pál traktában.
- [59] Mikszáth: Emlékezések, tanulmányok. R.—Fr. 250. Hadi készülődések.
- [60] Mikszáth: Különös házasság. Krk. 13. 47.
- [61] Mikszáth: Az igazi humoristák. R.—Fr. 69. Utazás a németek közt.
- [62] Mikszáth: Az én ismerőseim. Bp. 1914. 255. Berzeviczy könyve.
- [63] Mikszáth: Fotográfiák a vármegyéből. Krk. 1962. 155.
- [64] Mikszáth: Az én kortársaim, I. R.—Fr. 15. A klub.
- [65] Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival, II. Bp. 1950. 279.
- [66] Mikszáth: Szent Péter esernyője. Krk. 7. 86.
- [67] Mikszáth: Levelezése, I. Krk. 24. 121. Mauks Ilonának.
- [68] Mikszáth: Szeged könyve, I. Bp. 1914. 17. A paciens.
- [69] Mikszáth: Galamb a kalitkában. Krk. 459.
- [70] Mikszáth: Urak és parasztok. R.—Fr. 117. A málna.
- [71] Mikszáth: Kozsibrovsky üzletet köt. Krk. 17. 188.
- [72] Mikszáth: Dekameron, IV. Bp. 1917. 3. Az asszony hajánál csak az esze hosszabb (novellacím).